

15. Чижев Н. Е. Записки по государственному праву // Законоведение. – Вып. 1 – Одесса, "Экономическая" тип, 1899. – 80 с.
16. Чижев Н. Е. Записки по гражданскому праву // Законоведение. – Вып. 2. – Одесса, "Экономическая" тип, 1898. – 75 с.
17. Чижев Н. Е. Записки по торговому праву // Законоведение. – Вып. 3-а. – Одесса, "Экономическая" тип, 1901. – 50 с.
18. Чижев Н. Е. Историко-философские обозрение учений о праве, нравственности и государстве. – Вып. 1. Древний мир. – Одесса, 1904. – 214 с.
19. Чижев Н. Е. Исторический очерк развития энциклопедии права // Введение в изучение права (Энциклопедия права). Заметки Ординарного Профессора Императорского Новороссийского Университета Н. Е. Чижева. – Одесса: Тип. "Русской Речи", 1908. – С. 267-274.
20. Чижев Н. Е. Материалы к истории системы права (Энциклопедии права). К вопросу о системе права у римлян (из очерков римской юриспруденции). – Одесса: "Одесский вестник", 1885. – 139 с.
21. Чижев Н. Е. Обозрение энциклопедии права. – Одесса: Дыхно, 1896. – 176 с.
22. Чижев Н. Е. Обозрение энциклопедии права. – Одесса: Типо-литография Акционер. Юж.-Рус. Общества Печатного Дела, 1900. – 193 с.
23. Чижев Н. Е. Подробное указание литературы к программе курса "Введение в изучение права", 1909.
24. Чижев Н. Е. Современная летопись о преподавании законоведения в средних учебных заведениях Министерства народного просвещения // Отдельный оттиск из "Журнала Министерства народного просвещения". – Новая серия V (1906. – № 10). – С. 59-75.

*Анохін О. М., Таврійський національний
університет ім. В. І. Вернадського*

КОРАН І "САХІХ" АЛЬ-БУХАРІ ПРО ОСНОВИ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

В статті розглядаються релігійні основи отпавлення правосудия пророком Мухаммадом в период формирования мусульманской общины. Показывается роль судьи в процессе разрешения тяжб, статус сторон (истца и ответчика), установленные требования.

The religious bases the administration of justice by the prophet Mohammed during the period of moslem community forming are examined in the article. The role of judge in the process of litigation settlement, status of the parties (claimant and defendant), established requirements.

Формування та розвиток мусульманської общини відбувалися в складних історичних умовах, через подолання традицій і звичаїв періоду джахілії, а також активного протистояння вороже налаштованих арабських племен і врегулювання внутрішніх конфліктів. Тому пророк Мухаммад при здійсненні своєї пророцької місії був вимушений вирішувати не тільки проблеми релігійного характеру, але й спори між членами своєї общини, що об'єктивно виникали в усіх сферах її життєдіяльності. У таких ситуаціях пророк виступав як одноосібний суддя, уповноважений розглядати всі категорії справ, заклавши тим самим основи відправи правосуддя в майбутніх мусульманських державах. Все це робить актуальним дослідження релігійно-правової практики Мухаммада, і, зокрема, особливостей її реалізації в умовах початкового етапу становлення мусульманської общини.

У науковій літературі увага вчених приділялася, головним чином, вивченню різних сторін системи мусульманського судочинства, що вже склалася в результаті поширення ісламу та досвіду державного будівництва. Так, Р. Шарль в межах розгляду аспектів мусульманського судового процесу, робив акцент на аналізі доказів, які в ньому використовувались [1, с. 115-120]. Г. М. Керимов, при характеристиці судочинства шаріату, виділив його риси і еволюцію в умовах контактів з європейськими державами [2, с. 21-23]. А. Мец показав правове становище мусульманського судді (каді) в період Арабського Халіфату (IX-X ст.) [3, с. 180-193]. А. Боголюбов позначив статус учасників судового процесу у зв'язку з вивченням питань застосування покарання в мусульманському праві [4, с. 222]. Х. Бехруз при дослідженні виникнення і еволюції класичного ісламського правосуддя, наводить ряд відповідних коранічних положень, проте і він, підкреслюючи особливу роль Мухаммада у формуванні його основ, не розкриває змістовну сторону діяльності пророка [5, с. 121-122].

Укажемо, що вирішення тяжб Мухаммадом відбувалося на основі відповідних положень Корану [6], які застосовувалися ним з урахуванням специфіки конкретних ситуацій. Надалі цю та іншу практику пророка узагальнено в збірниках хадісів. Слово *хадіс* буквально значить *повідомлення*, у даному випадку це відомості, що містять висловлювання пророка з усіх питань у духовній, соціальній, індивідуальній сферах, його оцінки, дії, тощо. Найавторитетнішим є збірник хадісів – "Сахіх" [7], укладений видатним богословом, правознавцем аль-Бухарі (810 – 870 рр.). Усі хадіси, включені в цю збірку, є достовірними, тому саме вони були використані при створенні мусульманського права в перші століття поширення ісламської релігії. З урахуванням

сказаного метою статті є вивчення порядку вирішення пророком Мухаммадом тяжб і прийнятих ним рішень, які містяться в хадісах.

Так, однією з найважливіших умов самозбереження і стабільності мусульманської общини є її єдність у релігійній та соціальній сферах, а також на рівні особистих стосунків її членів. Усвідомлюючи це, Мухаммад звертається до віруючих у хадісі 1941: "...Відмовтеся від ненависті між собою, не заздріть один одному, не повертайтеся спиною один до одного і будьте братами, о раби Аллаха!" У хадісі 1933 пророк нагадує віруючим про важливість надання допомоги один одному: "...Стосовно один одного віруючі подібні до будівлі, окремі частини якої підтримують одна одну".

Проте пророк розуміє неминучість появи всередині общини протиріч і суперечностей. У хадісі 1051 зазначено: "Повідомляється, що 'Абдуллах бін Мас 'уд ... сказав "(Якось) я почув, як одна людина прочитала аят Корану, (а раніше) я чув, як пророк ... (читав цей же аят) по-іншому. Тоді я взяв його за руку і привів до посланника Аллаха..., який сказав: "Кожний з вас (читає) правильно. Не впадайте в суперечності, бо, воістину, ті, що жили до вас, стали розходитися в думках і загинули (через це)!"". Вказівка на загибель попередніх народів підкреслює всю серйозність висунутої пророком вимоги про необхідність єдності общини.

На початку становлення мусульманської общини араби намагалися самостійно вирішувати конфліктні ситуації, що викликало, як стверджує мусульманська традиція, послання пророку аята: "Коли постає яке-небудь питання перед ними, яке не викликає тривоги або несе остороги, вони його негайно ж розголошують. А якщо б подали вони (це питання) посланнику (на суд) або тим, хто між ними має владу, тоді б дізналися про нього ті, хто (суть його) збагнути хоче. І якщо б не Господня щедрість і милість Його до вас, то ви б усі, крім не багатьох, пішли стопами Сатани" (Коран, 4:83). Ще більш категорично Аллах висловив свою вимогу в таких словах: "Ти звернув увагу на тих, хто (брехливо) твердить, що повірив у те, що (тепер) послано тобі і до тебе послано (іншим) ? Вони бажають звертатися за судом до Тагута, тоді як їм повелено не вірувати в нього; І хоче Сатана їх збити зі шляху і в оману ввести якнайдалі" (Коран, 4:60). Тому спроби розв'язання спірних ситуацій без участі пророка могли спрямувати віруючих на помилковий шлях.

Правильне і справедливе розв'язання пророком спірних ситуацій має переконати мусульман у необхідності звертатися до нього при виникненні тяжби: "Але ні! Присягаюся твоїм Владикою, не увірюють

вони, поки тебе не приймуть як суддю у всьому, що спірне між ними; Тоді в собі вони вже не знайдуть спротиву (розумності) твоїх рішень і підкоряться їм покірно" (Коран, 4:65). Розумність прийнятих пророком рішень ґрунтувалася не на його уподобаннях, а на положеннях Корану: "Ми послали Книгу в Істині тобі, щоб ти між людьми судити міг так, як показав тобі Господь" (4:105).

Мусульманський богослов – правознавець Абд ар-Рахман Сааді пояснює: "Всевишній присягнувся Самим Собою, що люди не увірують, поки не виберуть Його посланника суддею у всіх спірних питаннях. Це не стосується питань, у яких усі мусульмани дотримуються єдиної думки, оскільки вона завжди спирається на Коран і сунну. Для того, щоб стати віруючим, недостатньо просто звернутися на суд до Посланника. Люди не повинні відчувати ніякого неспокою в серцях від його рішень і дивитися на його повеління крізь пальці. Але навіть після цього вони не увірують, поки повністю не покораються його волі і не стануть виконувати його приписи із спокійною душею і повним задоволенням" [8, с. 377].

Поширення ісламу зумовило те, що мусульман стали проживати поруч із представниками інших віросповідань. Практика розв'язання спорів між мусульманами та немусульманами також пішла по шляху залучення пророка як судді. У хадісі 1052 сказано: "Повіdomляється, що Абу Хурайра ... сказав: "(Якось) двоє чоловіків, один з яких був мусульманином, а другий – іудеєм, посварилися. Мусульманин сказав: "Присягаюся Тим, хто вибрав Мухаммада серед усіх мешканців світів!" – що ж до іудея, то він сказав: "Присягаюся Тим, хто вибрав Мусу серед (усіх мешканців світів)!" Тоді мусульманин підняв руку і вдарив іудея по обличчю, а іудей пішов до пророка ... і розказав йому про те, що сталося між ним і мусульманином. (Вислухавши його,) пророк ... послав за мусульманином, став розпитувати його про (те, що трапилося), і той (про все) йому розказав, після чого пророк ... сказав (йому): "Не віддавайте мені перевагу перед Мусою, бо, воістину, в День воскресіння (всі) люди будуть уражені (на смерть), і я буду уражений разом зі всіма, (проте) я оживу першим і побачу Мусу, (який буде) триматися за край престолу (Аллаха). І мені невідомо, чи буде він уражений (подібно до інших) і чи оживе раніше за мене, або ж він буде серед тих, для кого Аллах зробить виняток". Тобто пророк Мухаммад не тільки вимагає від мусульман не віддавати йому перевагу перед пророком Мусою, але й намагається розв'язати суперечку з іудеєм на справедливій основі. Хоча цей спір з іудеєм і не мав майнового характеру, можна з високим ступенем вірогідності

стверджувати про те, що пророк розв'язував будь-які тяжби, де стороною виступав представник іншої релігії.

Процес розв'язання тяжб, як підкреслювалося, мав ґрунтуватися на фундаментальному принципі справедливості: "Коли ж доведеться вам судити між людьми, по справедливості судіть" (Коран, 4:58). Аллах зобов'язав пророка бути справедливим на суді: "А якщо все ж вони до тебе (на суд) прийдуть, ти розсуди між ними або відвернися; Але якщо відвернешся, вони тобі шкоди не заподіють. А коли судити їх все ж таки станеш, по справедливості суди – Аллах (лише) справедливих любить" (Коран, 5:42).

Пророк мав бути непохитним у дотриманні Корану, протистояннi можливим спробам увести його в оману: "Суди ж між ними по тому, що послав тобі Аллах. Не йди за їх пристрастями і їх остерігайся. Щоб вони тебе хитрощами своїми не відволікли ні від чого, що послав тобі Аллах. А якщо ж вони відвернуться, так це тому, що за якісь із їх гріхів Аллах їх хоче покарати, – Адже, воістину, як багато з людей (Господнього порядку) не слухають! Невже їх суд часів неучтва спокушає? Невже для тих, хто твердий у пізнанні і вірі), є кращий за судом, ніж Сам Господь?" (Коран, 5:49,50).

До сторін тяжби (позивача і відповідача) в Корані висувається спільна вимога: "О ви, хто вірує! Свідчачи перед Аллахом, повинні дотримуватися ви строго справедливості, чи проти вас направлена вона або проти ваших матерів, батьків або братів, проти багатого або бідняка, – (Упередженості в Аллаха немає) – Він може захистити обох. Не віддавайтеся ви пристрастям, щоб не стати несправедливим. Але якщо ви душею кривите або ухиляєтеся від правосуддя, – Аллах же досвідчений у тому, що робите ви!" (4:135). В аяті підкреслюється рівність сторін перед Аллахом, заперечується можливість пріоритетів у тяжбах залежно від родинних і майнових чинників. Така позиція підтверджується і далі: "(Коли ж на суд вас призвуть), ви говоріть тільки правду, якщо навіть проти близьких і рідних" (6:152).

Змагальність сторін також є принциповою умовою вирішення тяжб. Оскільки в результаті справи зацікавлені як позивач, так і відповідач, для них мають бути створені рівні процесуальні гарантії забезпечення інтересу кожного. Домагання позивача не є достатньою підставою для ухвалення рішення на його користь, оскільки додатково повинні бути розглянуті всі достовірні відомості. Тому в хадісі 1644 є вказівки, якими слід керуватися судді при зверненні до нього сторін: "Передають зі слів Ібн Абу Муляйкі ... що в одному будинку (або: в одній кімнаті) дві жінки займалися проколюванням (шкіри для прошивки взуття).

Випадково поранивши руку шилом, одна з них вийшла назовні, а потім звинуватила в цьому іншу, і їх справу представлено на розгляд Ібн 'Аббасу ... який сказав: "Посланник аллаха ... сказав: "Якби людям давали (те, на що вони претендують) на підставі (одних лише) їх домагань, то пропали б життя і майно (багатьох інших) людей". Нагадайте їй про Аллаха і прочитайте аят, де сказано): "Але тим, хто зрадив Договір з Аллахом...". "(Передавач цього хадіса сказав): – І коли їй нагадали, вона призналась, а Ібн 'Аббас сказав: "Пророк ... сказав: "Відповідачеві слід давати клятву".

Слова пророка, наведені Ібн 'Аббасом, підтверджуються в хадісі 1082: "... пророк ... виніс рішення про те, що людина, якій пред'являється яке-небудь звинувачення, повинна давати клятву". У коментарі до цього хадіса повідомляється, що тут маються на увазі ті випадки, коли людина, що висуває проти кого-небудь якесь звинувачення чи пред'являє майнові претензії, не має переконливих доказів своєї правоти і не може привести свідків. У таких випадках вважається, що клятва обвинуваченого або відповідача є достатньою підставою для закриття судової справи [7, 418]. Таким чином, ці хадіси ясно вказують на те, що клятва – це аргумент відповідача.

Проте до такої клятви слід ставитися з особливою відповідальністю, на що пророк звертає увагу в хадісі 1503: "... Хай той, хто захоче присягнутися, присягається тільки Аллахом". Що стосується курайшитів, то вони присягалися своїми батьками, а (пророк...) сказав: "Не присягайтеся своїми батьками". Про це ж сказано і в хадісі 1938: "... Посланник аллаха ... сказав: "Той, що присягнувся не ісламом, а іншою релігією, таким і є".

Отже, клятва, принесена ім'ям Аллаха, є достатнім аргументом і за жодних обставин не може бути порушена. У хадісі 1130 сказано: "Повідомляється, що 'Аїша ... сказала: "(Одного разу) посланник Аллаха ... почув гучні голоси (людей,) що сперечалися біля (його) дверей, і виявилося, що один з тих, які сперечалися, просить іншого пробачити йому частину (боргу) і виявити доброту, інший же говорить: "Присягаюсь Аллахом, не зроблю!" Тоді посланник Аллаха ... вийшов до них і запитав: "Де той, хто присягається Аллахом, що не зробить схвалюваного (шаріатом?) Цей чоловік) сказав: "(Це) я, о посланнику Аллаха, а йому хай дістанеться те, чого він хоче".

Ставлення пророка до таких клятв ґрунтується на низці положень Корану. Головна вимога полягає в істинності того, заради чого приноситься клятва: "Аллаха ім'я не беріть для ваших клятв про благочестя своє, про страх перед гнівом Господа, про встановлення згоди і миру

між людьми, (коли не зуміли проявити ви це), – Аллах же чує все і знає про все. Господь не запитає з вас за марнослів'я клятв, він запитає з вас за те лише, що сховалось у вашому серці, – адже всепрощаючий і стриманий Він!" (Коран, 2:224,225).

Клятва повинна бути усвідомленою і становити результат вільного волевиявлення особи. Якщо все ж таки через слабкість людської натури клятва буде порушена, то й тут існує спосіб спокутування: "Господь не покарає вас за пустослів'я в ваших клятвах, але покарає за навмисні клятви (якими себе зв'язали ви). У спокутування цього (гріха) – Дати десяти голодним їжу, яку звичайно ви даєте своїм синам; або дати одяг їм; або викупити рабові свободу. А хто не в змозі це зробити, по-стить хай три дні підряд, – Це є спокутування тих клятв, які ви дали. Так дотримуйте ж свої ви клятви! Так вам Господь Свої знамення роз'яснює, – щоб ви могли бути вдячні" (Коран, 5:89).

Категорично забороняється використовувати клятви в корисливих цілях і як засіб обману: "І не використовуйте ви клятв своїх як (засіб) віроломного обману, щоб, посковзнувшись, ваші ноги (не збили зі шляху вас) після того, як вони твердо стали на нього; щоб не зазнали ви зла за те, що збили ви (людей) із шляху Аллаха. І вам – велике (за це) покарання" (Коран, 16:94).

Принизливо для мусульманина також використовувати клятви з метою отримання мізерної майнової вигоди: "Але тим, хто зрадив договір з Аллахом і свої власні клятви за крихти (благ земних), немає частки у вічному житті" (Коран, 3:77).

І в хадісі 1054 пророк засуджує неправдиву клятву, принесену для отримання вигоди. "Повіdomляється, що Абдуллах (ібн Мас'уд) ... сказав". (Одного разу) посланник Аллаха ... сказав: "Той, хто дає неправдиву клятву (для того, щоб) за допомогою цього привласнити майно мусульманина, зустрінє Аллаха таким, що гнівається на нього".

Виявляючи милосердя до віруючих, Аллах пом'якшує категоричність приписів: "Вони Аллаха ім'ям присягалися – Найсильнішими з клятв своїх, – Що, якщо ти накажеш їм, вони залишать (дім свій і добро) і виступлять (на твій заклик). Скажи: "(Суворих) клятв ви не давайте, (а лише) розумно коріться, – Адже відає Аллах, що робите ви!" (Коран, 24:53).

Викладене свідчить про те, що клятва служить аргументом відповідача, а докази по суті тяжби – це аргумент позивача. Доктор Мустафа аль-Буга роз'яснює, що мусульманський кадї зобов'язаний винести ухвалу на користь тієї людини, про правдивість якої свідчать аргументи, незалежно від того, позивачем він є чи відповідачем. Мудрий

шаріат оголошує доказ аргументом позивача, і якщо він наведе його, то одержить право на те, на що претендує. Таким же чином шаріат оголошує клятву аргументом відповідача, і якщо він принесе її, то вважатиметься невинним у тому, у чому його звинуватили. Суть такого поділу полягає в тому, що обвинувач стверджує, що мало місце щось таємне, а тому йому необхідний вагомий аргумент для виявлення цього. Доказ є таким вагомим аргументом, оскільки він є свідченням того, хто не є суперником, і тому воно тлумачиться на користь позивача. Клятва ж такої сили не має, тому що є заявою одного із суперників [9, с. 394-395].

З наведеного роз'яснення випливає, що свідчення є доказом на стороні позивача, і тому на нього покладається обов'язок надання свідків. Тому до свідчення як найважливішого засобу доказування висуваються високі вимоги об'єктивності та достовірності.

Однак для судді більшість майнових тяжб містить елемент невідомості. Там, де стикаються інтереси позивача і відповідача, тільки їх совість здатна встановити істину в справі в повному обсязі. Тому пророк вимушений визнати недосяжність для судді бути абсолютним вершителем правосуддя. У хадісі 1067 сказано: "Передають зі слів дружини пророка ... Умм Салами., що одного разу посланник Аллаха почув із дверей своєї кімнати (шум) суперечки, вийшов до (тих, хто сперечався,) і сказав: "Воістину, я – тільки людина, а (люди) приходять до мене (зі своїми суперечками). І може виявитися так, що хто-небудь з вас буде більш красномовний, ніж інший, і я вважатиму, що він сказав правду, і на підставі цього винесу ухвалу на його користь. Проте якщо я (помилково) вирішу віддати йому те, що по праву належить (іншому) мусульманину, це буде не що інше, як частиною (полум'я) пекла, так хай він (сам) візьме це або відмовиться від цього".

Таким чином, пише доктор Мустафа аль-Буга, уточнюючи суть хадіса, посланник Аллаха ясно заявляє, що він судить на підставі того, що чує, а не на підставі того, що знає. Суть цих слів полягає в тому, щоб не допустити несправедливості і спричинення шкоди, позбавити поганих суддів можливості діяти свавільно і карати людей на підставі припущень, заявляти, що їм відома суть справи, і віддалити судочинство від впливу всього сумнівного, якщо рішення судді не відповідатиме бажанням сторін тяжби і вони стануть звинувачувати кадї в упередженому ставленні [9, с. 402].

Отже, ухвала судді в тяжбі повинна ґрунтуватися, перш за все, на коранічних приписах і словах пророка, на його професійних знаннях і навиках, а також установлених об'єктивних фактах, здобутих, у тому

числі, за допомогою одержаних доказів і клятв. У такому разі на суддю чекає неодмінна винагорода. У хадісі 2123 сказано: "Передають зі слів 'Амра бін аль – 'Аса., що він чув, як посланник Аллаха ... сказав: "Якщо суддя винесе ухвалу, проявивши старанність, і (його рішення) виявиться правильним, йому (має бути) подвійна нагорода, якщо ж він винесе ухвалу, проявивши старанність, і помилиться, то йому (належить одна) нагорода". Тобто від судді потрібна всебічна самовіддача при відправі правосуддя, що одночасно знімає з нього відповідальність за неправильне рішення.

Викладене свідчить, що принциповою настановою пророка було зміцнення мусульманської общини, усунення передумов для можливих конфліктів. Однак суперечності всередині общини одноосібно розв'язувалися пророком на основі приписів Корану, де фундаментальним виступав принцип справедливості. Це знаходило свій вияв у рівності позицій позивача і відповідача, а також у змагальності сторін і наявності процесуальних гарантій для забезпечення інтересу кожної з них. Як випливає з хадісів, клятва ім'ям Аллаха була аргументом відповідача, а доказ по суті тяжби – аргументом позивача. Рішення судді повинне було бути неупередженим, за що йому і належала винагорода. У цілому процес мав релігійно-правовий характер.

Література:

1. Шарль Р. Мусульманское право / Р. Шарль; пер. с фр. С. И. Волка. – М. Изд-во иностр. лит-ры, 1956. – 142 с.
2. Керимов Г. М. Шариат и его социальная сущность / Г. М. Керимов. – М.: Наука, 1978. – 223 с.
3. Мец А. Мусульманский ренессанс / Адам Мец; пер. с нем. – М.: Наука, 1966. – 460 с.
4. Боголюбов А. С. Пресечение и наказание в мусульманском праве / А. С. Боголюбов // Ислам. Религия, общество, государство: сб. статей / отв. ред. П. А. Грязневич и С. М. Прозоров. – М.: Наука, Гл. ред. вост. лит., 1984. – С. 217-222.
5. Бехруз Х. Исламские традиции права / Хашматулла Бехруз. – О.: Юрид. л-ра, 2006. – 296 с.
6. Коран / перевод смыслов и комментарии Иман Валерии Пороховой. – 8-е изд. – М.: РИПОЛ классик, 2006. – 800 с.
7. Сахих аль-Бухари / пер. с араб. В. М. Нирша. – М.: Умма, 2005. – 959с.
8. Саади Абд ар-Рахман ибн Насир. Толкование Священного Корана: в 2 т. / Абд ар-Рахман ибн Насир Саади; пер. с араб. Э. Р. Кулиева. – М.: Умма, 2006. – Т. 1. – 1038 с.
9. 40 хадисов имама Ан-Навави / ком. и разъясн. д-р Мустафа аль-Буга; пер. с араб. Нирша В. – Казань, 2000. – 615с.